

จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน *

วุฒิชัย มูลศิลป์^๕

บทนำ

ตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาแล้ว ที่ถือว่าประชาชนเป็นไพร่ฟ้า หรือคนของพระมหากษัตริย์ มีภาระหน้าที่ต่อบ้านเมืองตามที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมาย คือ การเกณฑ์ไปทำงานโยธา ไปรบ เสียภาษี ต่อมาในสมัยอยุธยา ไพร่ฟ้าถูกควบคุมมากขึ้น ต้องมีสังกัด มีการกำหนดศักดินาเพื่อกำหนดสิทธิหน้าที่ มีการขึ้นบัญชีเพื่อความสะดวก มีการเกณฑ์ มีการแยกไพร่ออกเป็น ไพร่หลวง คือ คนของหลวง กับ ไพร่สม คือ คนของมูลนาย และที่สำคัญที่สุด คือ การที่ไพร่หลวงต้องมาทำงานเกณฑ์ “เข้าเดือน” หรือ รับราชการ ปีละ ๖ เดือน แต่อาจเสียเป็นสิ่งของหรือเงินแทนได้

ไพร่ฟ้าเริ่มมีการเปลี่ยนสถานะและภาระหน้าที่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยมาทำงานรับราชการน้อยลง เหลือปีละ ๓ เดือน และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกำหนดให้ไพร่ฟ้าเสียเงินแทนการรับราชการสูงสุด ปีละ ๖ บาท และให้ไพร่สมเสียเงินเท่ากัน ไพร่สมจึงถูกปลดปล่อยเป็นไพร่ฟ้า มีภาระหน้าที่เช่นเดียวกัน หรือถ้าเป็นทหาร ๒ ปี ก็ไม่ต้องเสียเงินค่า

* บรรยายในการประชุมสำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิต เมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ.๒๕๕๕ และปรับปรุงเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งนี้ ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ท่านผู้หญิงวรณฎา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และพลตรี ม.ร.ว.ศุภวัฒน์ เกษมศรี ที่กรุณาให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์แก่ผู้เขียน ส่วนข้อบกพร่องที่จะยังมีเป็นความรับผิดชอบของผู้เขียน

^๕ ภาควิชาสำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน , กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

ราชการ ไพร่ฟ้าจึงมีอิสระมากขึ้น ภาระหน้าที่เปลี่ยนไป ทำให้ไพร่ฟ้ากลายเป็นสามัญชน มีภาระหน้าที่ต่อบ้านเมืองดังในปัจจุบัน

ประชาชนหรือสามัญชนของแต่ละประเทศ ย่อมมีภาระหน้าที่ต่อบ้านเมืองแตกต่างกันไป ขึ้นกับรูปแบบการปกครองและความจำเป็นของบ้านเมืองในแต่ละยุค แต่ละสมัย ประชาชนชาวไทยก็เช่นเดียวกัน มีภาระหน้าที่ต่อบ้านเมืองแตกต่างกันและเปลี่ยนแปลงไปตามแต่ละยุคสมัย บทความนี้เป็นการสำรวจอย่างกว้าง ๆ ในวิวัฒนาการของระบบไพร่ เกี่ยวกับภาระหน้าที่ของไพร่ต่อพระมหากษัตริย์ และการเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๕๓) จนนำไปสู่การสิ้นสุดของระบบไพร่ ซึ่งทำให้ไพร่กลายเป็นราษฎรสามัญ หรือสามัญชน ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่เดิมมาการศึกษาเรื่องนี้เป็นไปในลักษณะการวิเคราะห์ และตีความโดยอนุมาน มากกว่าการสืบค้นลงไปถึงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และบางกรณียังมีความเข้าใจที่ไม่สอดคล้องกับหลักฐานด้วย ผู้เขียนจะพยายามคลี่คลายในด้านวิวัฒนาการของระบบไพร่ให้ชัดเจนขึ้น

ไพร่ฟ้ากับสามัญชน

ไพร่ฟ้า พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ หรือ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า หมายถึง ประชาชน และอธิบายต่อว่า ตามศัพท์ หมายถึง ไพร่ของฟ้า คือ ของพระมหากษัตริย์^๑

สามัญชน คือ คนธรรมดาที่เป็นประชาชน ราษฎร หรือ พลเมือง ของประเทศ ความแตกต่างของคำทั้งสองที่ใช้ในบทความนี้ คือ ไพร่ฟ้า มีภาระหน้าที่ต่อพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ ส่วนสามัญชน มีภาระหน้าที่ต่อประเทศเป็นสำคัญ และมีอิสระเสรี

^๑ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ผู้เชี่ยวชาญด้านจารึกและประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย ก็ได้กล่าวกับผู้เขียนในความหมายนี้ ทั้งยังกล่าวว่า ไพร่ฟ้าชาวไทย ก็มีความหมายว่าราษฎรทั่วไป ไม่ได้มีความหมายว่า ทาส ดังที่ ศาสตราจารย์ ยอช เซตส์ แปล

ไฟฟ้าก่อนการเกิดระบบไฟ

ในสมัยสุโขทัย ประชาชน หรือ สามัญชน ถือว่าเป็นไฟฟ้า มีภาระหน้าที่ต่อ พ่อขุน หรือ พระมหากษัตริย์ และภาระหน้าที่ที่สำคัญในเวลานั้น คือ การทำสงครามทั้งปกป้องและขยายอาณาเขต หรือขยายพระราชอำนาจ การถูกเกณฑ์แรงงานเป็นครั้งคราว และการเสียภาษีจากการค้าขาย เมื่อถึงสมัยอยุธยา การกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับภาระหน้าที่ของไฟฟ้าก็ค่อย ๆ ชัดเจนขึ้น จนกลายเป็นระบบไฟฟ้ในที่สุด จากหลักฐานที่ปรากฏพอเห็นวิวัฒนาการได้ดังต่อไปนี้

๑. การให้ไฟฟ้มีสังกัด ปรากฏในพระไอยการลักษณะรับฟ้อง พ.ศ.๑๘๙๙ สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (สมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ครองราชย์ พ.ศ.๑๘๙๓-๑๙๑๒) กำหนดไว้ว่า

“ราษฎรมาฟ้องร้องด้วยคดีประการใด ๆ แลมิได้ตั้งสังกัดมุนนาย

อย่าพึงรับไว้บัง คับ }
 ชา } เปนอันขาดทีเดียว ให้ส่งตัวผู้ทาสักัดมุนนายมิได้

นั้นแก่ลีสดีเอาเปนคนหลง”^๒

นั่นคือ ราษฎรที่ไม่มีสังกัดมุนนายจะมาฟ้องร้องในคดีใดๆ ไม่ได้ ทำนองว่าไม่ได้ทำหน้าที่การเป็นพลเมืองดี แต่เมื่อเดือดร้อนจะมาขอความช่วยเหลือจากพระมหากษัตริย์หรือทางราชการ ท่านไม่ให้ช่วยเหลือ ทั้งยังให้ส่งตัวบุคคลนั้นแก่ลีสดี เพื่อให้ขึ้นสังกัดเป็นคนของหลง

การที่ทางราชการกำหนดบทกฎหมายเช่นนี้ ก็เพื่อให้ทางราชการควบคุมราษฎรทั้งหลายได้ นอกจากนี้ศาสตราจารย์จร สุขพานิช นักประวัติศาสตร์ผู้ล่วงลับไปแล้ว ยังอธิบายว่า เป็นความจำเป็นในเวลาที่เกิดรัฐอยุธยาเริ่มสถาปนาอาณาจักรใหม่ “ในการเรียกหากำลังผู้คนในเมื่อเกิดเหตุฉุกเฉิน...(เพื่อ)มิให้ผู้คนแตกหมู่แตกพวกออกเพ่นพ่านพเนจร”^๓

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, หน้า ๓๒.

^๓ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไฟฟ้, หน้า ๒๘. ความในวงเล็บเป็นของผู้เขียน

๒. การกำหนดศักดินาของผู้คนในสังคม ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง เมื่อ พ.ศ.๑๙๙๘ สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ครองราชย์ พ.ศ.๑๙๙๑-๒๐๓๑)^๔ กำหนดให้ทุกคน (ยกเว้นพระมหากษัตริย์) ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางฝ่ายพลเรือน ขุนนางฝ่ายทหาร ไพร่ ทาส ตลอดจนพระภิกษุสงฆ์ มีศักดินา เพื่อกำหนดความรับผิดชอบของคนในสังคม และเป็นหลักเกณฑ์ในการปรับโทษเมื่อเกิดคดีความขึ้นมา ศักดินาของไพร่ฉกรรจ์ คือ ๒๕ หรือ ๒๕ ไร่

๓. การทำบัญชีไพร่พลเมือง ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ว่า ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (พระเชษฐาธิราช ครองราชย์ พ.ศ.๒๐๓๔-๒๐๗๒) โปรดให้ทำสารบัญชี่ เป็นครั้งแรก^๕ นั่นคือ เริ่มมีการสำรวจและทำบัญชีจำนวนประชากรของราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ.๒๐๖๑ เพื่อจะได้รู้จำนวนไพร่พล เมื่อมีเหตุจำเป็นจะได้เกณฑ์ได้ถูกต้อง ถ้าเป็นเช่นนี้ก็หมายความว่า การให้ไพร่มีสังกัดเมื่อครั้งสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่ทรงเป็นการให้รู้จำนวนผู้คนในสังกัดเพียงจำนวน สิบบ ร้อย หรือ พัน แต่ไม่รู้จำนวนทั้งหมดในราชอาณาจักร จนสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อนึ่ง ในสมัยเดียวกันนี้ เมื่อ พ.ศ.๒๐๗๐ ยังกำหนดให้

“เจ้าพญาแลพญา พระ หลวงเมือง เจ้าราชนิทุน ขุน หมื่น พัน ทนาย

ฝ่าย	ทหาร	นอก	} สังกัดพันทั้งปวงยื่นแถบยรทางว่าวหมู่ไพร่หลวง	
		ใน		
	พลเรือน			
		ไท	} ขึ้นไว้แก่พระสัสดี	
	แลภักพวกสมกำลังเลว			
		ทาส		
			ช้าย	} ทุก
			หมู่	
			ขวา	} ตาม
			กรม	

“ประเพณีแต่ก่อน แลอย่าให้พื้นเพื่อนเสียราชการ...”^๖

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๒๑๙ - ๓๒๗.

^๕ พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๒.

^๖ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑.

นั่นคือการกำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทั้งหลาย ต้องส่งทะเบียนทางว้าว หรือ บัญชีจำนวนผู้คนในสังกัด ทั้งไพร่หลวง ไพร่สม ทาส แก่ สัสดี ผู้คุมบัญชีของราชการให้ถูกต้อง ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (ครองราชย์ พ.ศ.๒๑๔๘-๒๑๕๓) ก็โปรดให้มีการสำรวจข้าทาสทั่วราชอาณาจักรและประเทศราช ถ้าใครแจ้งต่ำกว่าที่มีจริง ส่วนเกินจะถูกยึดเป็นทาสหลวง” และหลังจากนี้การรู้จำนวนคนก็ถือเป็นหน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองทั้งหลายที่จะต้อง

“รู้สำระบายชีย หมู่ทหารแลไพร่หลวงข้าพระโยมสงฆ์ สม ^{นอก} } สมกำลังกรมการ...”
 ใน }

ตลอดจนคนไม่มีชื่อในสารบัญชี และ “ข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนาย” จะต้องรู้ให้หมด และเกลี้ยกล่อมให้มาขึ้นบัญชี คำสั่งนี้ประกาศเมื่อ พ.ศ.๒๒๗๐ สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ครองราชย์ พ.ศ.๒๒๕๑-๒๒๗๕) และในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็มีการส่งแม่กองสักเลก (เลข) ออกไปสักเลก หรือการขึ้นทะเบียนบุคคลเป็นไพร่หลวงเป็นประจำ

๕. การแยกไพร่เป็น ไพร่หลวง ไพร่สม เรื่องนี้เป็นปัญหาใหญ่ปัญหาหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทย การแยกไพร่เป็นไพร่หลวงและไพร่สมนั้น เริ่มแยกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อประกาศใช้พระไอยการทำเนียบศักดินา ดังที่กล่าวมา แต่ในครั้งนั้นก็ยังไม่มีการกล่าวถึงคำ ไพร่หลวง ไพร่สม ถ้ากฎหมายตราสามดวงถูกต้อง การกล่าวถึง ไพร่หลวง และไพร่สม ครั้งแรก ก็คือ พ.ศ.๒๐๗๐ ดังกล่าวข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ปีดังกล่าวเป็นการแยกไพร่ออกเป็น ๒ ประเภท คือ ไพร่หลวง หรือ คนของหลวง คนของพระมหากษัตริย์ และไพร่สม หรือคนของมูลนาย การแยกไพร่ ซึ่งตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาแล้ว ถือว่าเป็นไพร่ฟ้า หรือคนของพระมหากษัตริย์ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท อาจเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์แบ่งผู้คนของพระองค์ให้กับพระบรมวงศานุวงศ์

^๓ วัน วลิต, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ.๒๑๘๒, แปลโดย วนาศรีสามานเสน, หน้า ๑๑๑ - ๑๑๒.

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๔๐.

และขุนนางที่เป็นมูลนาย เพื่อช่วยทำงานต่างๆ ให้มูลนาย เพื่อผ่อนกำลังและเพื่อให้เกิดรายได้ เพราะในสมัยก่อน พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางที่เป็นมูลนาย ไม่มีเงินเดือนประจำเหมือนดังข้าราชการปัจจุบัน ที่ได้ก็คือ เบี้ยหวัดเงินปี ซึ่งก็เป็นจำนวนเงินที่ไม่แน่นอน หรือบางทีก็พระราชทานเป็นสิ่งของก็มี ไพร่สมจึงน่าจะถือกำเนิดในลักษณะนี้

อย่างไรก็ดีปีกำเนิดของไพร่สมอาจจะเป็นปีอื่นก็ได้ ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช มีความเห็นว่าน่าจะเป็น พ.ศ.๒๑๓๖ สมัย “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุ” ตาม “พระไอยการกระบดศึก” เพราะมีการปูนบำเหน็จความดีความชอบแก่ทหาร พลเรือน ที่ได้ร่วมรบตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (ครองราชย์ พ.ศ.๒๑๓๓-๒๑๔๘) โดยให้ทั้งผู้คนและส่วย และที่ติดค้างแต่เดิมก็ยกให้^๙ ไพร่หลวง ไพร่สม จึงน่าจะแยกกันชัดเจนในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หรือ สมเด็จพระเอกาทศรถ

สำหรับผู้เขียนมีความเห็นว่า การแยกไพร่ เป็น ไพร่หลวง ไพร่สม เริ่มใน พ.ศ.๒๐๗๐ น่าจะถูกต้องมากกว่า ส่วนข้อความใน “พระไอยการกระบดศึก” นั้น มีบางอย่างที่ขัดแย้งกัน คือ ศักราชกับพระนามพระมหากษัตริย์ เพราะ พ.ศ.๒๑๓๖ เป็นสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ส่วนสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ อยู่ระหว่าง พ.ศ.๒๑๔๘-๒๑๕๓ อนึ่ง ยังมีความเข้าใจที่แตกต่างกันเกี่ยวกับ ไพร่หลวง และไพร่สม อยู่ โดยแต่เดิมมายึดตามคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า “ชายฉกรรจ์ที่เป็นไพร่พลเมื่อนั้น...เมื่อมีอายุได้ ๑๘ ปี ต้องขึ้นทะเบียนเป็น ‘ไพร่สม’ ให้มูลนายฝึกหัดและใช้สอย...ครั้นอายุได้ ๒๐ ปี (ปลดจากไพร่สม) ไปเป็น ‘ไพร่หลวง’”^{๑๐} คำอธิบายนี้ใช้กันอย่างแพร่หลายมาเป็นเวลานาน รวมทั้งในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ฉบับ

^๙ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๘. และ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่, หน้า ๓๖ - ๓๘.

^{๑๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๓๙.

พิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ.๒๕๓๘^{๑๑} แต่จากการตรวจสอบหลักฐาน ไม่ปรากฏหลักฐานใดยืนยันคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องไพร่หลวง ไพร่สม ดังกล่าวนั้น

สำหรับหลักฐานในสมัยหลัง ได้อธิบายแตกต่างจากข้างต้นดังนี้ (๑) หนังสืออักษรภิธานศรับท์ ของ หมอ ดี.บี. แบริดลีย์ (D.B.Bradley) พิมพ์เมื่อ ค.ศ.๑๘๗๓ (พ.ศ.๒๔๑๖) ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ให้ความหมายของไพร่หลวงว่า “คือคนที่เขาตักข้อมือ, มิใช่ข้าจ้าวแลทนาย ขุนนาง เป็นคนในส่วนหลวงนั้น”^{๑๒} (๒) “ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์แลปลดชะรา รัตนโกสินทรศก ๑๑๘” (พ.ศ.๒๔๔๒) ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อธิบายถึงคนที่จะต้องขึ้นบัญชีเพื่อรับราชการ คือ ไพร่หลวง ว่า “แต่กาลก่อนที่ได้เป็นมา กำหนดเอาสัญญาของบุคคลเป็นที่ตั้ง คือ ชายสูง ๒ ศอกคืบนับว่าเป็นชายฉกรรจ์” คือเอาความสูงเสมอไหล่เป็นเกณฑ์ฉกรรจ์ บางคนรูปร่างใหญ่ อายุแค่ ๑๔ หรือ ๑๕ ปี ก็ได้ขนาดแล้ว แต่คนรูปร่างเล็ก กว่าที่จะเข้าเกณฑ์ได้ขนาด ก็อาจอายุ ๑๙, ๒๐ หรือ ๒๑ ปี ดังนั้นจึงทรงกำหนดใหม่ ให้กำหนดอายุ ๑๘ ปี เป็นฉกรรจ์ แทนความสูงเสมอไหล่ ๒ ศอกครึ่ง^{๑๓} จะเห็นได้ว่า ประกาศดังกล่าวนี้ กล่าวถึงบุคคลที่จะต้องถูกขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวง แตกต่างกับคำอธิบายของสมเด็จพระยาตำราจรรยานุภาพ นอกจากนี้หลักฐานอื่นๆ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป ก็เป็นคนละอย่างกับคำอธิบายของสมเด็จพระยาตำราจรรยานุภาพ เช่นกัน บุคคลแรกๆ ที่ชี้ให้เห็นความแตกต่างดังกล่าวนี้ คือ ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช และ ชัย เรื่องศิลป์

ระบบไพร่

ระบบไพร่ในที่นี้หมายถึง การมีระเบียบ กฎเกณฑ์ต่างๆ ที่กำหนดให้ไพร่ต้องปฏิบัตินอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว คือ การมีสังกัด การกำหนดศักดินา

^{๑๑} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๖๑๐.

^{๑๒} D.B.Bradley, หนังสืออักษรภิธานศรับท์, Dictionary of the Siamese Language, หน้า ๔๗๒.

^{๑๓} เสถียร ลายลักษณ์ และ คนอื่นๆ (ผู้รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗ กฎหมาย ร.ศ.๑๑๘ - ๑๑๙, หน้า ๑๑๗.

การขึ้นบัญชีทางว่าว การแยกประเภทไพร่ ถึงตอนนี้มีการกำหนดให้ไพร่ต้องรับราชการหรือการเข้าเดือน หรือ การเสียส่วย เป็นสิ่งของ เป็นเงิน แทนการเข้าเดือน ในยามที่บ้านเมืองมีความสงบสุข และการกำหนดประเภทไพร่ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องระบบไพร่ ก็คือระบบไพร่ที่มีวิวัฒนาการมานั้นมาถึงจุดที่สมบูรณ์แบบเมื่อใด เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ยากนัก นักประวัติศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องนี้ทั้งหลายต่างตอบกว้าง ๆ ว่า เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นคำตอบที่กว้างมาก เพราะสมัยอยุธยากินเวลานานถึง ๔๑๗ ปี ดังนั้นจึงเป็นคำตอบที่เกือบไม่มีประโยชน์อันใด

นอกจากนี้กฎหมายตราสามดวงก็กล่าวถึงเรื่องนี้ซ้ำมาก คือ ใน จ.ศ. ๑๑๑๐ หรือ พ.ศ. ๒๒๙๑ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑) กล่าวว่า ไพร่หลวงที่เข้าเดือนมีความลำบากกว่าไพร่หลวงที่ส่งส่วย^{๑๔} อย่างไรก็ตามหลักฐานของชาวต่างชาติ คือ นิโกลาส์ แชรแวง กับ ลา ลูแบร์ ที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ โดย นิโกลาส์ แชรแวง บรรยายว่า ราษฎรในราชอาณาจักร แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ เป็นพวกขุนนาง ชั้นที่ ๒ คือ พวกเกณฑ์มาทำงานโยธา ชั้นที่ ๓ เป็นผู้รับใช้ประจำตัวขุนนาง^{๑๕} เห็นได้ว่า ราษฎรชั้นที่ ๒ ก็คือ ไพร่หลวง และราษฎรชั้นที่ ๓ ก็คือ ไพร่สม และไพร่หลวงต้องมาทำงานรับราชการปีละ ๖ เดือน การที่ไพร่หลวงต้องมาทำงานรับราชการปีละ ๖ เดือนนี้ ลา ลูแบร์ ก็ได้กล่าวตรงกัน และยังมีรายละเอียดอีกว่า

“การเข้าเดือนรับราชการอย่างว่านี้เปลี่ยนเป็นให้ส่งส่วยข้าวเข้ากลางหลวง แทนก็มี หรือไม่ก็ส่งส่วยไม้ฟาง หรือไม้เนื้อหอมต่าง ๆ หรือดินประสิว หรือ ช้าง หรือหนังสัตว์ หรืองานช้าง หรือพาณิชยกรรมอย่างอื่น ๆ หรือไม่ก็ชำระ

^{๑๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๓๗ - ๑๔๕.

^{๑๕} นิโกลาส์ แชรแวง, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, หน้า ๑๓๑.

เป็นเงินสด และการชำระด้วยเงินสดนี้ แลคนที่มั่งมีได้รับการยกเว้นจากการ
เกณฑ์เป็นเลกเข้าเดือน”^{๑๖}

คำกล่าวของ ลา ลูแบร์ ทำให้เห็นได้ชัดเจนว่า ไพร่หลวง มี ๒
ประเภท คือ ไพร่หลวงที่เข้าเดือน กับ ไพร่หลวงที่ส่งส่วยเป็นสิ่งของ หรือเสีย
เงินแทนการเข้าเดือน ซึ่งไพร่หลวงประเภทนี้ เรียกว่า ไพร่ส่วย

ดังนั้น เราจึงกล่าวได้ว่า ไพร่ในสมัยอยุธยาและต่อมา มี ๒ ประเภท
คือ ไพร่หลวง กับ ไพร่สม และ ไพร่หลวง แบ่งเป็น ไพร่หลวงที่เข้าเดือน กับ
ไพร่หลวงที่ส่งส่วย หรือ ไพร่ส่วย ซึ่งต้องส่งส่วยเป็นสิ่งของแทนการเข้าเดือน
หรือเสียเงินแทนการเข้าเดือน ซึ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสียเงิน
แทนเดือนละ ๒ บาท แต่ก่อนหน้านั้นเสียเงินแทนเดือนละ ๑ บาท^{๑๗}

การที่ ลา ลูแบร์ กล่าวว่า “แต่ก่อนนี้การเข้าเดือนรับราชการนั้นได้กัน
ได้ในอัตราเดือนละ ๑ บาท”^{๑๘} ทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นช่วงก่อนสมัยสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช ดังนั้นเราก็อาจจำกัดเวลาการเริ่มให้ไพร่รับราชการแควลงได้
อีกว่า อยู่ระหว่าง พ.ศ.๒๐๗๐-๒๑๙๙ และในความเห็นของผู้เขียน อยากจะ
สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งเป็นเวลาหลังการ
เสียกรุงครั้งที่ ๑ (พ.ศ.๒๑๑๒) ที่ต้องมีการปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่นำไป
สู่การเสียกรุง และวัน วลิต ได้เล่าถึงการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกวาด
ขันระเบียบวินัยของผู้คน เพื่อให้ “เป็นชนชาติที่น่านับถือได้”^{๑๙}

ในเรื่องการกำหนดให้ไพร่หลวงต้องรับราชการ โดยเข้าเดือนรวมปีละ
๖ เดือนนั้น คงไม่ใช่เป็นวิธีการใหม่ที่กรุงศรีอยุธยาเพิ่งเริ่มขึ้น แต่ได้มีมาก่อน
ในลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ ในสมัยล้านนา ก็มีการกำหนดให้ไพร่ผลัดเปลี่ยน

^{๑๖} ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม ๑, สันต์ ท. โกมลบุตร
แปล, หน้า ๔๑๔ - ๔๑๕.

^{๑๗} เพิ่งอ้าง, หน้า ๔๑๕.

^{๑๘} เพิ่งอ้าง.

^{๑๙} วัน วลิต, อ้างแล้ว, หน้า ๙๙.

กันเข้ามาทำงานหลวง ๑๐ วัน ทำงานส่วนตัว ๑๐ วัน สลับกันไป^{๒๐} ซึ่งรวมแล้วก็เท่ากับปีละ ๖ เดือน เหมือนกัน ไทยอาหมก็มีวิธีการกำหนดให้ไพร่มาทำงานหลวงหรืองานราชการ แต่ในสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องนี้

ถึงตอนนี้เราก็คงสามารถเห็นระบบไพร่ได้ชัดเจนเป็นระบบระเบียบขึ้นมา คือ

๑. ไพร่มี ๒ ประเภท คือ ไพร่หลวง กับ ไพร่สม

๒. ไพร่หลวงต้องมารับราชการโดยเข้าเดือน หรือ ส่งส่วย เป็นสิ่งของหรือ เงิน แทนได้

๓. ไพร่ต้องมีสังกัด ถูกสักขึ้นทะเบียนหรือขึ้นบัญชีทางว่า

๔. พระมหากษัตริย์จะมอบให้มูลนาย หรือผู้ดี คือ ผู้มีศักดินาเกิน ๔๐๐ ไร่ เป็นผู้ปกครองดูแลไพร่หลวง ให้ครบตามจำนวนและมีสุขภาพดี มูลนายอาจใช้งานส่วนตัวได้บ้าง แต่ต้องไม่ให้เกินกำลังและลำบากเกินไป มีปัญหาอยู่ว่า มูลนายคนหนึ่งจะปกครองดูแลไพร่หลวงกี่คน ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) กล่าวว่า ให้คิดจากศักดินาของมูลนาย ทารด้วยศักดินาของไพร่ คือ ๒๕ ผลลัพธ์ที่ได้คือ จำนวนที่มูลนายต้องปกครองดูแลไพร่หลวง^{๒๑} เช่น มูลนาย หรือผู้ดี (ผู้ที่ไม่ใช่ไพร่) คือผู้มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ ขึ้นไป ถ้ามีศักดินา ๔๐๐ ไร่ จะมีไพร่หลวงในสังกัด ๔๐๐ ทาร ๒๕ = ๑๖ คน อย่างไรก็ตาม คำอธิบายนี้ยังเป็นที่ยังสงสัยกันมาก เพราะยังไม่มีหลักฐานสนับสนุนที่ชัดเจน และเป็นที่น่าเสียดายที่ยังไม่มีการศึกษาบัญชีทางว่า ซึ่งยังมีเก็บไว้ที่ห้องวชิรญาณ หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งเก็บเอกสารโบราณประเภทสมุดไทย ถ้ามีการศึกษาเรื่องนี้เราอาจได้คำตอบที่ชัดเจนขึ้นมาได้

๕. จำนวนไพร่สมที่พระมหากษัตริย์แบ่งให้มูลนาย เพื่อรับใช้มูลนาย นิโกลาส์ แชรแวง กล่าวว่า “ได้กำหนดจำนวนบุคคลผู้รับใช้ไว้สำหรับขุนนางแต่ละตำแหน่ง ล่างคนมีได้ ๓๐ ล่างคนมีได้ถึง ๕๐ แล้วแต่ตำแหน่งหน้าที่ของ

^{๒๐} ประเสริฐ ณ นคร, มังรายศาสตร์, หน้า ๕.

^{๒๑} ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, กาญจนีสมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ แปล, หน้า ๗๔ - ๗๕.

แต่ละคน^{๒๒} อย่างไรก็ดี จำนวนไพร่สมของมูลนายยังขึ้นกับอำนาจ บารมี ของมูลนายด้วย ถ้ามูลนายหรือขุนนางมีอำนาจ บารมี มาก ก็อาจมีไพร่มาขอเป็นไพร่สมสังกัดด้วย โดยที่พระมหากษัตริย์ไม่อาจทำอะไรได้ ต้องรองจนกว่ามูลนายหรือขุนนางผู้นั้นถึงแก่กรรม พระมหากษัตริย์จึงจะ “แปลง” หรือ เปลี่ยนไพร่สมจำนวนหนึ่งเป็นไพร่หลวง นี่เป็นวิธีการลดอำนาจของมูลนายหรือขุนนางลงไป รายละเอียดเรื่องนี้จะได้กล่าวต่อไป

ระบบไพร่ในลักษณะดังกล่าวมานี้ ได้เป็นมาตรฐานให้ราษฎรทั้งหลายต้องปฏิบัติในยามบ้านเมืองเป็นปกติ โดยที่มีการเปลี่ยนแปลงบ้างเล็กน้อย จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ จนทำให้ระบบไพร่ดังกล่าวสิ้นสุดลง

การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ที่เกิดขึ้นในช่วงแรก สืบเนื่องมาจากการที่ไพร่หลวงต้องทำงาน “รับราชการ” หนักกว่าไพร่ส่วยมาก และไพร่หลวงมีความลำบากมากจนบางคนต้องขายตัวลงเป็นทาส แต่การขายตัวเป็นทาสก็ยิ่งทำให้ลำบากมากขึ้น เพราะจำต้องทำงานหนักกว่าเดิม คือ ทั้งรับราชการ หรือเข้าเดือน และทำงานให้นายเงินที่ตัวเองเป็นทาส ทางกรจึงเกรงว่าถ้าไพร่ได้รับความยากลำบากมากเกินไปอาจหลบหนี ทำให้ทางการต้องสูญเสียกำลังคน จึงได้ให้ความช่วยเหลือโดยการปันส่วนแรงงานของไพร่หลวงที่ได้รับความยากลำบากเป็น ๓ ส่วน คือ รับราชการ ๑ เดือน รับใช้เจ้าเงิน ๑ เดือน และทำงานส่วนตัว ๑ เดือน เพื่อให้ไพร่ได้มีโอกาสทำมาหากินส่วนตัวบ้าง ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในพระไอยการบานแผนก พ.ศ.๒๒๖๗ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ว่า

“...ซึ่งเจ้าหมู่ฝ่ายทหารพลเรือนพิจารณาถูกหมู่ๆ ไตว่าได้ทุกขยากไปเปนทาสผู้มีชื่อ...ไพร่ไปยากอยู่กรมนั้นๆ ในพระไอยการเก่านั้นว่าชอบให้เอาตัวผู้นั้นใช้ราชการเดือนหนึ่ง ใช้เจ้าเงินเดือนหนึ่งนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า เหนยากแค้นแก่ไพร่ผู้นั้นหนัก...แลแต่นี้สืบไปเมื่อหน้าถ้าแลไพร่หมู่ใดกรมใด ๆทุกขยาก...ก็ให้ปันเปนสามส่วน แลให้นายเอาใช้ราช

^{๒๒} นิโกลาส์ แชรแวงส, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๑.

การเดือนหนึ่ง ให้เจ้าเงินใช้เดือนหนึ่ง ให้ทำกินปนเสียงเดือนหนึ่ง แลให้เจ้าหมู่ฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวงทำตามรับสั่งนี้...^{๒๓}

อย่างไรก็ตาม ไพร่หลวงยังคงมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ยากลำบาก และต้องทำงานหนักมาก หลักฐานเรื่องนี้ปรากฏในพระราชกำหนดเก่า พ.ศ.๒๒๙๑ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ว่า

“ไพร่ท้อหมู่เข้าเดือนทำราชการทุกวันนี้ ได้ความยากนัก...ยากกว่าไพร่ส่วยทั้งปวงเปนหลายเท่า...ถ้าจะคิดไพร่ท้อหมู่ต้องเสียเงินค่าจ้างแต่ละปี เปนเงินสี่ตำลึงสองบาทบ้าง หกตำลึงบ้าง เจ็ดตำลึงบ้าง มากกว่าค่าส่วยทั้งปวงถึงสองส่วน สามส่วน สี่ส่วน...”^{๒๔}

การที่ไพร่หลวงหรือไพร่ท้อหมู่ต้องทำงานหนักมากเช่นนี้ หรือเสียเงินแทนการเข้าเดือนก็มากกว่าไพร่ส่วย เพราะถ้าไพร่ส่วยส่งสิ่งของไม่ได้ ทางราชการจะคิดเงินแทนส่วย ๑๐ บาท เป็นอย่างสูง แต่ไพร่หลวงที่เข้าเดือน ถ้าทำงานไม่ได้ต้องเสียเงินแทน จะเสียถึง ๑๘ บาทบ้าง ๒๔ บาทบ้าง หรือ ๒๘ บาท ขึ้นกับว่าทางราชการต้องเสียเงินจ้างคนไปทำงานแทนในลักษณะใด ถ้าจ้างงานโยธาธรรมดา จะอยู่ที่เดือนละ ๔- ๖ บาท แต่ถ้าจ้างไปล้อมจับช้าง จับผู้ร้าย ต้องจ้าง ๔ - ๘ บาท ต่อเดือน ถ้าเปรียบเทียบสภาพไพร่หลวงเข้าเดือนกับไพร่สมก็ยิ่งเห็นความแตกต่างมากยิ่งขึ้น เพราะไพร่สมไม่ต้องรับราชการ เพียงแต่รับใช้มูลนายของตนเท่านั้น ในสภาพเช่นนี้จึงทำให้ไพร่หลวงหลบหนีการสักเลก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จึงมีพระราชดำริที่จะลดเวลาการเข้าเดือนของไพร่หลวงลงเป็น “ทำราชการเดือนหนึ่งจะให้อยู่ทำกินสองเดือน”^{๒๕} ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระราชดำรินี้มีผลในทางปฏิบัติหรือไม่ และเป็นไปได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระบบไพร่ มีหน้าซ้ำเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ขึ้นครองราชสมบัติ (พ.ศ.๒๓๑๐-๒๓๒๕) ทรงทำให้ระบบไพร่มีความเข้มแข็งและรัดกุมยิ่งขึ้น เพราะกำลังคนมีความสำคัญมากในเวลาที่บ้านเมืองเพิ่งกอบกู้เอกราชขึ้น

^{๒๓} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๒๙๒.

^{๒๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

^{๒๕} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๔๔.

มาใหม่ ใครที่ปลอมเหล็กสักเลกเพื่อหลบลึงการสักเลกจริง ๆ มีโทษถึงประหารชีวิตทั้งโคตร ยิ่งไปกว่านั้นยังทรงกำหนดให้ไพร่สมต้องเข้าเดือนปีละ ๖ เดือน เท่ากับไพร่หลวง ที่ผ่อนปรนให้ไพร่หลวงที่เป็นทาสตั้งสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ก็คงยกเลิก และเป็นไปได้ว่า วิธีการสักข้อมือเป็นตัวอักษรเป็นชื่อสังกัดเริ่มในสมัยนี้ ซึ่งแตกต่างจากสมัยอยุธยาที่สักเป็นสัญลักษณ์รูปต่างๆ ที่ คอ ขา หน้า แขนง^{๒๖}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (ครองราชย์ พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๒) ขึ้นครองราชสมบัติได้ ๒ ปี ทรงเห็นว่าไพร่ ทั้งไพร่หลวง ไปร่สม ได้รับความยากลำบากมาเป็นเวลานาน บางคนต้องติดหนี้รายเงิน ต้องไปทำงานใช้หนี้รายเงินด้วย จึงโปรดให้ลดการเข้าเดือนของไพร่หลวง ไปร่สมลง เป็น เข้าเดือนออก ๒ เดือน^{๒๗} ต่อมาใน พ.ศ.๒๓๕๓ ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ครองราชย์ พ.ศ.๒๓๕๒-๒๓๖๗) โปรดให้ลดเวลาการเข้าเดือนของไพร่หลวงลงอีก เป็น เข้าเดือนออก ๓ เดือน ทำให้ไพร่หลวงเข้าเดือน รวม ๓ เดือน ต่อปี แต่ไพร่สมไม่ลดเวลาการเข้าเดือนแต่อย่างใด

เรื่องการไม่ลดเวลาการเข้าเดือนของไพร่สมดังที่กล่าวมา เป็นเรื่องแปลก เพราะไพร่สมไม่ควรทำงานเข้าเดือนมากกว่าไพร่หลวง ในกรณีนี้อาจเป็นไปได้ว่า (๑) มีการคัดลอกเอกสารผิด (๒) ภายหลังมีการลดเวลาเข้าเดือนเหลือ ๑ เดือน ต่อปี แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเมื่อใด เพราะต่อมาในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๔๒๐ มี “ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ” ได้กล่าวว่

“โบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน เลขไพร่หลวง เลขไพร่สมต่อ ๆ มา เปนสองจำพวก พวกไพร่หลวงรับราชการปีหนึ่งสามเดือน เดือนหนึ่งต่ำลึงกึ่ง ปีหนึ่งสี่ต่ำลึงกึ่ง ไปร่สมรับราชการปีละเดือน ๆ ต่ำลึงกึ่ง”^{๒๘}

^{๒๖} ปิยะฉัตร ปิตะวารณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๕๓, หน้า ๒๗-๒๘.

^{๒๗} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๒๐๕ - ๒๐๗.

^{๒๘} หลวงรัตนัญญัติ (เปล่ง) ผู้รวบรวม, กฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒, หน้า ๔๕๗.

ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มีการลดเวลาเข้าเดือนของไพร่สมลงเหลือปีละ ๑ เดือน หรือถ้าเสียเงินแทน ก็เสียปีละ ๖ บาท ในขณะที่ไพร่หลวงรับราชการปีละ ๓ เดือน หรือเสียเงินแทนปีละ ๑๘ บาท

การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ดังกล่าวมานี้ มีสาเหตุหลายประการ เช่น (๑) ไพร่ได้รับความยากลำบากมาเป็นเวลานาน จึงอ่อนคลายให้ (๒) ระบบไพร่อ่อนประสิทธิภาพ มีคนหลบหนีการสักเลขมาก (๓) มีแรงงานอื่นมาทดแทนแรงงานไพร่ แรงงานอื่นที่ว่านี้ คือ แรงงานชาวจีนอพยพ ซึ่งเข้ามาเป็นจำนวนมาก ประมาณว่าใน พ.ศ.๒๓๘๓ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๙๔) มีคนจีนในเมืองไทยประมาณ ๔๕๐,๐๐๐ คน ขณะที่คนไทยประมาณ ๓,๐๐๐,๐๐๐ คน และต่อมาใน พ.ศ.๒๓๙๒ คนจีนเพิ่มขึ้นเป็นประมาณ ๑,๑๑๐,๐๐๐ คน ขณะที่คนไทยประมาณ ๓,๖๕๐,๐๐๐ คน^{๒๔} ดังนั้นความสำคัญของระบบไพร่จึงลดลงไป

การเปลี่ยนแปลงไพร่เป็นสามัญชน

ด้วยสาเหตุหลายประการดังที่กล่าวมาที่ทำให้ระบบไพร่มีการเปลี่ยนแปลง ต่อมาก็ได้มีสาเหตุอื่นๆ ทำให้ระบบไพร่มีความจำเป็นน้อยลงในสังคมไทย โดยเฉพาะหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ.๒๓๙๘ ที่ระบบไพร่ไม่สอดคล้องกับการค้าเสรี และเมื่อมหาอำนาจตะวันตกคุกคามไทย ระบบไพร่ก็เป็นสาเหตุให้มหาอำนาจตะวันตกเกลี้ยกล่อมคนไทยไปสวามิภักดิ์ด้วยการเป็นคนในบังคับต่างชาติ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชประสงค์เพื่อ “ผนึกกำลัง”^{๒๕} ไพร่ทั้งหลาย เพื่อเพิ่มอำนาจให้กับพระองค์ในการลดอำนาจขุนนาง และเพื่อเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ในเบื้องต้นพระองค์มีพระราชดำริที่จะให้ไพร่มีภาระหน้าที่ต่อทางราชการเท่าเทียมกัน ดังที่มีพระราชดำรัสเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๗ ว่า “แลการตัวเลกซึ่งจะผ่อนให้เสมอกัน” ตัวเลกในที่นี้คือไพร่ ซึ่งในเวลานั้นมีทั้งไพร่หลวงที่ต้องมารับราชการ

^{๒๔} วุฒิชัย มูลศิลป์, “เข้าเดือนออกเดือน” สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๒ อักษร ข - จ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๔๒.

^{๒๕} ขจร สุขพานิช, อ้างแล้ว, หน้า ๖๗.

ไพร่หลวงที่ต้องส่งส่วยเป็นสิ่งของหรือเสียเงิน และไพร่สมที่ทำงานรับใช้มูลนายของตนเป็นสำคัญ โดยไพร่หลวงต้องมาทำงานรับราชการปีละ ๓ เดือน ถ้ามาทำงานรับราชการไม่ได้ต้องส่งส่วยหรือเสียเงินเดือนละ ๖ บาท ปีละ ๑๘ บาท ส่วนไพร่สมมารับราชการเพียงปีละ ๑ เดือน หรือเสียเงินแทนปีละ ๖ บาท นอกจากนี้ ทาสยังต้องมารับราชการปีละ ๘ วัน หรือเสียเงินแทนปีละ ๖ สลึง^{๑๑} อย่างไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักดีว่า การยกเลิกระบบไพร่ไม่ใช่งานที่ง่ายเพราะเกี่ยวข้องกับอำนาจและคนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงต้องทรงทำแบบค่อยเป็นค่อยไป ดังนี้

๑. การยกฐานะกรมพระสุรัสวดีเป็นกรมใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๑๗)

เดิมกรมพระสุรัสวดีเป็นกรมเล็กๆ มีหน้าที่เพียงการสักเลกในเขตความรับผิดชอบ เพราะงานสักเลกเป็นของกรมมหาดไทย(สมุหนายก) กรมพระกลาโหม(สมุหพระกลาโหม) และกรมท่า แต่ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาราชสุภาวดี (เพ็ง เพ็ญกุล) เจ้ากรมพระสุรัสวดีเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ มีศักดินา ๑๐,๐๐๐ เท่าเทียมกับสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และกรมท่า ให้มีอำนาจในการจัดระเบียบการควบคุมกำลังคนและการสักเลกมากกว่าเดิม รวมทั้งการเกณฑ์ไพร่มาทำราชการในกรณีพิเศษ เช่น การปราบปรามโจรผู้ร้าย การปราบกบฏ^{๑๒}

กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทมากในการสักเลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ ทั้งในกรุงเทพมหานครฯ และเมืองชั้นใน และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ในหัวเมืองชั้นนอก และการเร่งรัดเงินค่าราชการของไพร่สม ทาสจากเจ้าหม่อมมูลนาย กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทสำคัญจน พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงถูกลดฐานะเป็นกรมเล็กขึ้นกับกระทรวงกลาโหม

^{๑๑} หลวงรัตนานัญปติ (เปล่ง) ผู้รวบรวม, อ้างแล้ว เล่ม ๒, หน้า ๔๕๗.

^{๑๒} อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๔๕ - ๒๔๗.

๒. การเร่งรัดเงินค่าราชการของไพร่สมและทาสจากเจ้าหม่อมมูลนาย (พ.ศ. ๒๔๒๐)

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ไพร่สมและทาสต้องมารับราชการหรือเสียเงินแทนการมารับราชการ แต่ปรากฏว่าเจ้าหม่อมที่เป็นผู้มีหน้าที่เก็บเงินและส่งเงินค่าราชการแก่รัฐบาล ไม่ได้ทำงานอย่างที่ควรจะเป็น ทั้งไม่เร่งรัดเก็บเงิน เก็บมาได้ไม่นำส่งเอาไปใช้ส่วนตัวก่อน มีกำลังไม่เพียงพอในการเก็บเงิน หรือมูลนายไม่จ่ายเงินค่าราชการของไพร่สมและทาสของตน ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระสุรัสวดีมีหน้าที่จัดการและดูแลเงินค่าราชการ โดยรายงานต่อกรมพระคลังมหาสมบัติทุกเดือน

การเร่งรัดเงินค่าราชการของไพร่สมและทาสจากเจ้าหม่อมมูลนายครั้งแรกมีขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๒๐ โดยเรียกเก็บย้อนหลังตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๖-๒๔๒๐ รวม ๕ ปี หรือเรียกว่า เงิน “๕ จำนวน” และ เพื่อให้เกิดแรงจูงใจแก่เจ้าหม่อมหรือมูลนายทางราชการจึงลดจำนวนเงินที่ต้องจ่ายแก่ทางราชการเหลือเพียง ๓ ปี และยกให้เป็นผลประโยชน์ของเจ้าหม่อมหรือมูลนาย ๒ ปี^{๓๓}

การเร่งรัดเงินค่าราชการในครั้งนี้น่าจะได้ผลสมควร แต่การทำงานคงไม่สม่ำเสมอเพราะต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้มีประกาศเก็บเงินค่าราชการของไพร่สมและทาสที่ค้างกับเจ้าหม่อมมูลนายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๑-๒๔๒๙ รวม ๙ ปี หรือเงิน “๙ จำนวน”^{๓๔} และตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๓๒ รวม ๓ ปี หรือเงิน “๓ จำนวน”^{๓๕} ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการค้างค้างเงินค่าราชการอยู่ต่อมา หลังการเร่งรัดเก็บเงินเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ในการเร่งรัดเงินค่าราชการครั้งที่ ๒ นี้ ทางราชการได้สร้างแรงจูงใจแก่เจ้าหม่อมหรือมูลนายโดยให้จ่ายเพียง ๔ ปี และยกประโยชน์ให้ ๕ ปี แต่ถ้ามูลนายไม่ยอมจ่ายให้เจ้าหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีจับกุมมูลนายมาคุมขังได้ ในการเร่งรัดเก็บเงินครั้งที่ ๓ ทางราชการให้แบ่งเงินที่ค้างในเวลา ๓ ปี ออกเป็น ๔ ส่วน ส่งให้ทางราชการ ๓ ส่วน ยกให้เป็นผลประโยชน์ของ

^{๓๓} หลวงรัตนานุปัติ (เปล่ง) ผู้รวบรวม, อ้างแล้ว เล่ม ๒, หน้า ๔๕๙ - ๔๖๒.

^{๓๔} เพิ่งอ้าง เล่ม ๒, หน้า ๗๐๕ - ๗๐๗.

^{๓๕} เพิ่งอ้าง เล่ม ๓, หน้า ๑๒๑๓ - ๑๒๑๔.

เจ้าหมู่ ๑ ส่วน ปรากฏว่ากรมพระสุรัสวดีสามารถเก็บเงินได้ประมาณ ๘๕๐,๐๐๐ บาท ซึ่งน่าจะกล่าวได้ว่ามีการคั่งค้างกันมาก แต่จำนวนที่เก็บได้ก็ยังไม่มากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับภารกิจค้าง ดังใน พ.ศ. ๒๔๓๔ เก็บเงินค่าราชการได้ประมาณ ๒๕๐,๐๐๐ บาท แต่ที่ค้างชำระมีถึงประมาณ ๔๗๘,๐๐๐ บาท หรือเก็บได้เพียงประมาณร้อยละ ๓๔ เท่านั้น^{๓๖} ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะมูลนายหลีกเลี่ยงการชำระเงิน หรือไม่มีเงินจ่าย เพราะปรากฏว่ามูลนายบางคนต้องขายที่นาขายบ้าน เพื่อนำเงินมาชำระแก่ทางราชการก็มี หรือถูกคุมขังจนตายก็มีเช่นกัน

การดำเนินการที่รุนแรงใน พ.ศ. ๒๔๓๐ นี้มีผลต่อมูลนาย เพราะการมีไพร่สมมาก ๆ ย่อมเป็นภาระของมูลนาย ทำให้ไพร่สมลดจำนวนลง และในเวลาต่อมาทางราชการยังยินยอมให้มูลนายคืนไพร่สมเพื่อเป็นไพร่หลวงได้ นับว่าวิธีการดังกล่าวมาทำให้ไพร่สมลดจำนวนลงและยกเลิกได้โดยไม่มีเหตุร้ายแรงอื่น ๆ นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทางราชการห้ามเจ้าหมู่ค้างเงินค่าราชการของไพร่สมและทาสอีก ต้องส่งเงินค่าราชการเป็นรายปี และเจ้าหมู่จะได้ผลประโยชน์ร้อยละ ๒๐ ของเงินที่เก็บได้

อย่างไรก็ดี ทางราชการก็ได้ใช้มาตรการที่ทำให้มูลนายรู้สึกว่าได้ได้รับความยุติธรรมอยู่เหมือนกัน กล่าวคือในปีเดียวกันกับที่ทางราชการเร่งรัดการเก็บเงินค่าราชการของไพร่สมครั้งแรก กรมพระสุรัสวดีได้ออกประกาศให้หักจำนวนไพร่สมที่ตาย ชรา และพิการได้โดยเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๒๑ และให้มีการปรับบัญชีไพร่สมได้ทุก ๔ ปี

๓. การตั้งกรมทหารหน้า (พ.ศ. ๒๔๒๓) และกรมสำรวจคนช้อมือขาว (พ.ศ. ๒๔๒๙)

การตั้งกรมทหารหน้า ซึ่งมีเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เป็นผู้บัญชาการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นทั้งการฝึกทหารแบบใหม่และเป็นทั้งการรวบรวมไพร่ที่มูลนายถึงแก่กรรมและคนช้อมือขาว (คือผู้ที่ยังไม่ถูกสักขึ้นทะเบียน) มาเป็นทหาร เมื่อรับราชการช่วงเวลาหนึ่งก็จะพ้นพันธะตามแบบเก่าได้

^{๓๖} อัญชลี สุสายัณห์, อ้างแล้ว, หน้า ๖๖๑. จำนวนเงินได้ปรับตัวเลขเล็กน้อยโดยผู้เขียน เพื่อให้ดูง่าย

เร็วขึ้น นับได้ว่าทำให้พ้นจากสภาพการเป็นไพร่หลวง ถือเป็นการบุกเบิกการยกเลิกระบบไพร่ได้ทางหนึ่ง บุคคลที่มาสมัครหรือถูกชักชวนให้มาสมัครเป็นทหารหน้า ถ้าผ่านการคัดเลือก จะต้องรับราชการเป็นเวลา ๕ ปีติดต่อกันโดยไม่มีการออกเเวร ในระหว่างนี้จะได้รับเงินเดือนเดือนละ ๑๐ บาท อาหารวันละ ๒ เวลา และเครื่องแบบ เมื่อครบ ๕ ปีแล้ว จะถูกเกณฑ์มาฝึกทหารอีกปีละ ๒ เดือนเป็นเวลา ๕ ปี หลังจากนั้นจะถูกเกณฑ์มาฝึกทหารปีละเดือนจนปลดชราเมื่ออายุ ๕๐ ปี อนึ่ง ผู้ที่เป็นทหารหน้าจะไม่ถูกสักข้อมือเหมือนไพร่ทั่วไป ปรากฏว่ามีผู้มาสมัครเป็นทหารหน้าเป็นจำนวนมาก ทำให้มีจำนวนเพิ่มจาก ๓๐๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็น ๕,๐๐๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๘^{๑๗}

การที่มีชายฉกรรจ์มาสมัครเป็นทหารหน้ามากเห็นได้ชัดว่า เพราะมีแรงจูงใจที่ดีกว่าการเป็นไพร่หลวง คือ ได้ทั้งเงินเดือน อาหาร เครื่องแบบ ไม่ถูกสักข้อมือ ในขณะที่ไพร่หลวงเมื่อมารับราชการต้องเตรียมเครื่องมือ อาหาร ค่าใช้จ่ายมาเอง ช้ำยังถูกสักข้อมือ นอกจากนี้ทหารน่ายังปลดชราเมื่ออายุเพียง ๕๐ ปี ในขณะที่ไพร่หลวงปลดชราเมื่ออายุ ๗๐ ปี การที่คนข้อมือขาวมาสมัครเป็นทหารหน้าเป็นจำนวนมาก ทำให้มีการประกาศพระราชบัญญัติทหารใน พ.ศ. ๒๔๓๑ เพื่อจัดระบบทหารในเรื่องเงินเดือน ศักดินา ให้ชัดเจน

อย่างไรก็ดียังมีคนข้อมือขาวอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่ได้มาสมัครเป็นทหารหน้า และถูกเจ้าหน้าที่จับส่งฟ้องตามกระทรวงวัง ศาล เพราะหลบหลีกการสักเลก ไม่มีมูลนายสังกัด แต่บางคนก็แก้ตัวว่าถูกสักเลกแล้ว แต่หนังสือคัมสักระบายทางราชการจึงประกาศใน พ.ศ. ๒๔๒๙ ว่า ผู้ที่อ้างว่าถูกสักแล้วให้นำหลักฐานมาแสดง หรือให้มูลนายมารับรอง แต่ถ้าไม่มีหลักฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องถูกส่งตัวไปสักเป็นไพร่หลวง^{๑๘}

๔. การสำรวจทำบัญชีไพร่หลวงที่มีสิทธิได้ตราภูมิคุ้มห้าม (พ.ศ. ๒๔๒๗)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยพระราชทาน “ตราภูมิคุ้มห้าม” แก่ไพร่หลวงที่ไปซื้อขายสินค้าในต่างถิ่นที่เป็นเขตปกครองของ

^{๑๗} เพิ่งอ้าง, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๘.

^{๑๘} หลวงรัตนานัญปติ (เปล่ง) ผู้รวบรวม, อ้างแล้ว เล่ม ๓, หน้า ๑๑๓๓ - ๑๑๓๕.

สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และกรมท่า เพื่อไม่ต้องเสียอากรค่าน้ำ เงินค่าตลาด และอื่น ๆ ตามที่ระบุไว้ในตราภูมิคุ้มห้าม แต่เมื่อไพร่หลวงซึ่งได้รับตราภูมิคุ้มห้ามถึงแก่กรรม เจ้าหม่อมขุนนางก็ไม่ได้นำตราภูมิคุ้มห้ามไปคืนแก่เจ้าพนักงานมีหน้าซ้ำยังนำไปซื้อขาย หรือไปตกแก่บุคคลที่ไม่สมควรจะได้รับตราภูมิคุ้มห้าม เช่น การแต่งงานใหม่ของภรรยาไพร่ที่เคยได้ตราภูมิคุ้มห้าม ทำให้ทางราชการเสียผลประโยชน์ นอกจากนี้ยังมีไพร่หลวงรุ่นหลังสมควรจะได้รับตราภูมิคุ้มห้าม แต่ก็ไม่ได้รับพระราชทาน ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหม่อมขุนนางทำบัญชีไพร่หลวงที่สมควรได้ตราภูมิคุ้มห้าม เสนอต่อหอรัษฎากรพิพัฒน์พร้อมกับรูปพรรณตำหนิ ชื่อภรรยา และค่าธรรมเนียมตราภูมิคุ้มห้ามคนละ ๒ บาทสลึงเพื่อ^{๑๔}

การสำรวจและทำบัญชีไพร่หลวงที่สมควรได้รับตราภูมิคุ้มห้ามเป็นหน้าที่ของกรมพระคลังมหาสมบัติ แต่ก็อาจพิจารณาว่าการทำบัญชีและจำนวนคนที่ได้ตราภูมิคุ้มห้ามให้ทันสมัยเป็นการสำรวจทำบัญชีจำนวนไพร่หลวงที่สังกัดเจ้าหม่อมขุนนางว่ามีจำนวนเท่าใดทำนองเดียวกับการสักระบุเลขของกรมพระสุรัสวดีก่อนหน้านี

๕. การแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวง (พ.ศ. ๒๔๓๐)

โดยปรกติมูลนายคือผู้มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ซึ่งประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นสัญญาบัตรระดับต่างๆ จะมีไพร่ของตนเองที่เรียกว่า ไพร่สม แต่จำนวนไพร่สมของมูลนายดูจะไม่มีหลักเกณฑ์แน่ชัด จึงกล่าวได้ว่าถ้ามูลนายมีอำนาจบารมีสูง ไพร่สมก็จะมีจำนวนมาก เพราะไพร่สมจะมาพึ่งพาอาศัยอำนาจบารมีเป็นเครื่องปกป้องคุ้มครอง สำหรับมูลนาย การมีไพร่สมจำนวนมากก็เป็นเครื่องเสริมอำนาจบารมีให้สูงขึ้นไปอีก แต่สำหรับพระมหากษัตริย์ การที่มูลนายคนใดมีไพร่สมสังกัดเป็นจำนวนมาก อาจทำให้เกิดความไม่มั่นคงแก่สถาบันกษัตริย์ได้ ดังกรณีของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เคยมีกำลังคนที่ เป็นไพร่หลวง ไพร่สมเป็นจำนวนมาก แม้จะถูกลดจำนวนลงไปเมื่อเกิดวิกฤติการณ์วังหน้า (พ.ศ. ๒๔๑๗, ค.ศ. ๑๘๗๕) แต่เมื่อทิวศกดิโน พ.ศ. ๒๔๒๘ ปรากฏว่ามีไพร่หลวง ๕๖,๗๔๓ คน ไพร่สม ๑๔,๐๑๖ คน และเลขขุนหมื่น

^{๑๔} เพิ่งอ้าง เล่ม ๒, หน้า ๖๐๐ - ๖๐๔.

มหาดเล็ก ฯลฯ ๑๒,๙๓๖ คน รวมทั้งสิ้นมี ๘๓,๖๙๕ คน^{๔๐} นับว่ายังเป็นจำนวนที่มาก ดังนั้น เมื่อมูลนายถึงแก่กรรม ทางราชการจึงหาวิธีการลดอำนาจของทนายาทลง โดยการแปลงไพร่สมจำนวนหนึ่งให้เป็นไพร่หลวง แต่ก็มักจะพบว่า การแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงใช้เวลานานกว่าที่ควรจะเป็น คือ จนกว่าจะมีงานพระราชทานเพลิงศพหรือเผาศพแล้วแต่กรณีและทางทนายาทมักจะเลือกไพร่สมที่หนุ่มแน่นและมีสุขภาพดีไว้ แล้วส่งไพร่สมที่อายุมาก สุขภาพไม่ดีแก่ทางราชการ

ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๓๐ กรมพระสุรัสวดีจึงได้ออกระเบียบการแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงให้รวดเร็วยิ่งขึ้น เพราะแต่เดิมมีธรรมเนียมว่าถ้า “เจ้าสิ้นพระชนม์ นายถึงแก่กรรม” กรมพระสุรัสวดีจะให้เวลาแก่ทนายาทมูลนาย ๑ ปี สำหรับจัดงานพระราชทานเพลิงศพ แล้วจึงสักแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวง แต่ธรรมเนียมนี้ก็ปฏิบัติกันไม่เคร่งครัด บางครั้งไม่ได้มีงานพระราชทานเพลิงศพหรือศพจน ๒-๕ ปีก็มี การเนิ่นช้าเช่นนี้อาจทำให้เกิดกรณี “นายตายไพร่จะสูญ” คือไพร่หายไปหลังนายตายถ้าไม่มีการชำระไพร่สมเป็นไพร่หลวงในเวลาที่เหมาะสม ยิ่งไปกว่านั้นยังทำให้ทางราชการเสียผลประโยชน์ เพราะในช่วงเวลาดังกล่าว มูลนายจะอ้างว่าเป็นช่วงเวลายกเว้นการเก็บเงินค่าราชการ เพราะยังไม่มีงานพระราชทานเพลิงศพหรือศพ ดังนั้น กรมพระสุรัสวดีจึงออกระเบียบว่า ถ้าพระศพเจ้านายที่จะพระราชทานเพลิง ณ เมรุท้องสนามหลวง ใ้หาดชำระเลกจนกว่าจะพระราชทานเพลิงตามธรรมเนียมเดิม ถ้าพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่ได้รับพระราชทานโกศ ให้เวลาชำระเลกไม่เกิน ๑ ปี เว้นแต่จะขอพระบรมราชานุญาต ถ้าเป็นขุนนางระดับต่ำลงมาให้เวลาชำระเลกไม่เกิน ๘ เดือน ไม่ว่าจะพระราชทานเพลิงแล้วหรือยังก็ตาม^{๔๑} ประกาศการชำระเลกหรือแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงจึงเป็นการเร่งรัดให้แปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงเร็วขึ้น

๖. การลดเงินค่าราชการของไพร่หลวง (พ.ศ. ๒๔๔๐)

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริที่จะให้ไพร่จ่ายเงินค่าราชการแทนการรับราชการเท่าเทียมกันเพราะไพร่หลวง

^{๔๐} อัญชลี สุสายัณห์, อ้างแล้ว, หน้า ๒๒๖.

^{๔๑} หลวงรัตนัญญัติ (เปล่ง) ผู้รวบรวม, อ้างแล้ว เล่ม ๒, หน้า ๗๐๗ - ๗๐๙.

ไพร่สม จ่ายแตกต่างกันมาก การที่ไพร่หลวงจ่ายมากกว่าไพร่สมถึง ๓ เท่า หรือเมื่อมารับราชการก็ต้องทำงานนานกว่า มากกว่า จึงทำให้ชายฉกรรจ์หลบหลีกการสักรเลิกขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวงและกลายเป็นพวกซื้อมือขาว จำนวนไพร่หลวงที่ไม่จ่ายเงินค่าราชการและพวกซื้อมือขาวน่าจะมีจำนวนมากพอสมควร ดังที่เห็นได้จากพวกที่มาสักรเป็นทหารหน้าหรือการที่ทางราชการใช้มาตรการทำนองเดียวกับ การเร่งรัดเก็บเงินค่าราชการจากเจ้าหม่อมขุนนาง ในกรณีของไพร่สมและทาสคือ มีส่วนยกเป็นผลประโยชน์แก่เจ้าหม่อมขุนนางที่นำเงินค่าราชการมาจ่าย

ปัญหานี้มีความรุนแรงขึ้น หลังจากการเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๓๖ เพราะฝรั่งเศสมาเกลี้ยกล่อมชักชวนให้คนไทยไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส สำหรับไพร่หรือคนซื้อมือขาว การเป็นคนในบังคับต่างชาติทำให้ไม่ต้องรับราชการและยังได้สิทธิพิเศษ เช่น สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เหมือนชาวตะวันตกด้วย แต่สำหรับรัฐบาล การที่คนไทยไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับต่างชาติทำให้เสียกำลังคน เสียแรงงาน เสียรายได้ และยังทำให้เกิดปัญหาต่างๆ นานาได้ ปรากฏว่าในเวลานั้น “มีไพร่หลวงหลายหมื่นคน กำลังดินดิ่งตั้งอยู่ จะไปหาฝรั่งเศส”^{๓๖} ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงมีพระราชดำริที่จะลดเงินค่าราชการของไพร่หลวงให้เหลือปีละ ๖ บาท เท่ากับไพร่สมและที่เก็บต่ำกว่า ๖ บาท เช่น พวกขุนหมื่น เสียเพียงปีละ ๔ บาท ก็ให้เพิ่มเป็น ๖ บาท เว้นแต่ทาส อนึ่ง การเก็บเงินค่าราชการในหัวเมืองรอบนอกก็มีอัตราแตกต่างกัน และต่ำกว่าหัวเมืองชั้นในและกรุงเทพฯ คนละหลายบาท นอกเหนือไปจากการกำหนดอายุช่วงเวลาเป็นไพร่หลวงไว้ชัดเจนระหว่าง ๑๘-๖๐ ปี ในขณะที่หัวเมืองชั้นในและกรุงเทพฯ กำหนดการสักรเลิกของชายฉกรรจ์เมื่อมีความสูงเสมอไหล่ ๒ ศอกครึ่ง และปลดชราเมื่ออายุ ๗๐ ปี การลดเงินค่าราชการลงแม้จะทำให้เงินงบประมาณลดลง แต่ “ก็ควรยั้งนักที่จะทนเอา” ทำให้ปัญหาหลายด้านลดลง เพราะไพร่หลวงมีความยินดีที่จะเสีย ส่วนเงินค่าราชการที่ลดลงไปก็อาจชดเชยได้

^{๓๖} อังโน ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๕๓, หน้า ๗๗. ถึงกระนั้นก็ยังมียกคนไทยไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จากประมาณ ๕,๐๐๐ คน ใน พ.ศ.๒๔๔๐ เป็นประมาณ ๑๘,๕๐๐ คน ในสิบปีต่อมา

จากการเก็บภาษี ดังนั้นจึงมี “ประกาศเงินค่าราชการขุนหมื่นและไพร่หลวง” เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ (ค.ศ. ๑๘๙๗) ว่า

“.....การที่หมู่ไพร่หลวงต่าง ๆ ต้องเสียเงินค่าราชการไม่เสมอกันเช่นนี้เป็นที่เดือดร้อน เหตุว่ายอมมีกำลังทำมาหากินได้ประโยชน์เท่ากัน พวกที่ต้องเสียเงินชำระราชการมาก ได้เงินไว้เลี้ยงตนน้อยกว่าพวกที่ต้องเสียเงินชำระชำน้อย สมควรที่จะให้ได้รับผลเสมอน้ำกัน เพราะเหตุฉนั้นตั้งแตร์ตนโกสินทรศก ๑๑๖ ต่อไป บรรดาเลขไพร่หลวงทั้งปวงที่ต้องเสียเงินค่าราชการกว่าปีละ ๖ บาทขึ้นไป ให้เก็บเงินค่าราชการแต่เพียงปีละ ๖ บาท

อนึ่งบรรดาขุนหมื่นทั้งปวงอันต้องเสียเงินค่าราชการปีละ ๔ บาทนั้นก็เป็นคนคนมีกำลังแลโอกาสที่จะทำมาหากินได้ เท่ากับไพร่หลวงทั้งปวงเหมือนกัน แต่ต้องเสียเงินค่าราชการเพียงปีละ ๔ บาทเป็นการได้ประโยชน์มากกว่าหมู่ไพร่หลวง ไม่เสมอน้ำกัน มีสมควร เพราะฉนั้นตั้งแตร์ตนโกสินทรศก ๑๑๖ นี้ไป บรรดาขุนหมื่นทั้งปวงอันต้องเสียเงินค่าราชการปีละ ๔ บาทนั้น ก็ให้เก็บเงินค่าราชการเป็นปีละ ๖ บาท เสมอด้วยไพร่หลวง...”^{๑๑}

ประกาศนี้เป็นจุดเริ่มต้นที่มีความสำคัญมาก ส่งผลให้พระราชดำริที่มีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ สำเร็จได้ส่วนหนึ่งคือ ไพร่หลวงทั้งหลายเสียเงินเท่ากันปีละ ๖ บาท นับแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทั้งยังทำให้ภาระของไพร่หลวงผ่อนคลายลงมากอย่างไรก็ดี การเก็บเงินค่าราชการที่เกินกว่า ๖ บาทก็ยังมีอยู่ เช่น ที่มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร เก็บตั้งแต่ ๓-๘ บาท จึงมีประกาศให้เก็บเพียงคนละ ๒ บาทต่อปี เพราะเศรษฐกิจของมณฑลทั้งสองไม่ดี แต่กระนั้นปัญหาในการเก็บเงินค่าราชการก็ยังมีอยู่ จนวันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๙๐๒) จึงได้มี “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐” ให้ลดหย่อนขีดเงินยิ่งขึ้น และมุ่งใช้ครอบคลุมทั่วประเทศ

พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.๑๒๐ ได้ให้ความหมายเงินค่าราชการว่า หมายถึง “เงินเลขค่าราชการ เงินส่วยเลขระบาทว์ และเงินเลขอื่น ๆ...เว้น

^{๑๑} เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ (ผู้รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๕ กฎหมาย ร.ศ.๑๑๔ - ๑๑๕, หน้า ๒๖๔ - ๒๖๕.

ไว้แต่ค่าแรงผูกป้อซื้อมือจีน” และเก็บจากชายฉกรรจ์อายุ ๑๘-๖๐ ปี ไม่เกินคนละ ๖ บาทต่อปี ยกเว้นบุคคลบางประเภท เช่น ราชินิกุล ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ทหาร ภิกษุ สามเณร ผู้มีบุตรที่เสียเงินค่าราชการเกินกว่า ๓ คน คนพิการ คนอนาถา สำหรับทาสถ้ารับใช้นายเงินให้นายเงินเป็นผู้จ่ายแทน ถ้าเป็นทาสที่เกิดจากหนี้หรือไม่ได้รับใช้นายเงิน ทาสต้องเสียเงินค่าราชการเอง การจ่ายเงินค่าราชการให้จ่ายตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายนของทุกปี ซึ่งเป็นวันขึ้นปีใหม่ของสมัยนั้น ถ้าใครไม่มีเงินจ่าย ต้องมาทำงานโยธาแทนเป็นเวลา ๓๐ วัน โดยทางราชการเป็นผู้เลี้ยงอาหาร แต่ถ้านำอาหารมากินเอง ลดเวลาการทำงานโยธาจนเหลือ ๑๕ วัน^{๔๔}

๗. การเปลี่ยนแปลงวิธีควบคุมไพร่ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ในอดีตการควบคุมดูแลไพร่หลวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้มูลนายเป็นผู้รับผิดชอบ แต่เท่าที่กล่าวมาจะเห็นปัญหาหลายอย่างเกิดจากการที่มูลนายควบคุมไพร่อย่างไม่มีประสิทธิภาพ จึงมีความพยายามแก้ไขปัญหานี้ โดยเริ่มดำเนินการที่มณฑลพิษณุโลก ซึ่งเจ้าหน้าที่ของมณฑลเป็นผู้เร่งรัดเงินส่วย พร้อมกับนำส่งมณฑลแทนเจ้าหมู่ ทำให้เก็บเงินได้มากขึ้น เมื่อมีการนำเรื่องนี้สู่ที่ประชุมสมุหเทศาภิบาลใน พ.ศ. ๒๔๓๙ และกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าฯ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ (ต่อมาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยา) กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (ต่อมาเป็น สมเด็จพระเจ้าฯ กรมพระยา) และกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ (ต่อมาเป็น กรมพระฯ) ร่วมกันหาวิธีการควบคุมไพร่ให้เกิดผลดียิ่งขึ้น

ในวิธีการใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วยและโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศ “เปลี่ยนการควบคุมเลข” เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ จากการที่ “มีเจ้าหมู่ผู้หนึ่งคุมคนหลายแขวงหัวเมือง ไม่เป็นธรรมนิยมอันดีที่จะบังเกิดความเรียบร้อย เพราะที่อยู่ตัวเลขแยกย้ายไกลกันพันกำลังเจ้าหมู่จะดูแลให้เรียบร้อยได้” เป็น “ให้อำเภอ กำนัน ควบคุมอยู่ตามท้องแขวงที่

^{๔๔} เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๘ กฎหมาย ร.ศ. ๑๒๐ - ๑๒๑, หน้า ๒๒๔ - ๒๓๐.

ตัวเลขอยู่”^{๔๔} ดังนั้น การควบคุมไฟรัจึงเปลี่ยนจากตัวบุคคลมาเป็นท้องที่ คือ อำเภอ กำนัน ตามที่ได้มีการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ รัตนโกสินทรศก ๑๑๖” (พ.ศ.๒๔๔๐) ซึ่งผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้รักษาบัญชีสำมะโนครัว หรือผู้คนในหมู่บ้านนั้น ดังนั้น การปกครองท้องที่แบบใหม่ที่มีการกำหนดเขตปกครองไว้ชัดเจน แทนการยึดตัวบุคคลก็มีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบไฟรั อย่างไรก็ตาม วัธีการควบคุมแบบใหม่ใช้กับไฟรัทั่วไปให้เป็นไฟรัหรือเลกคองเมือง ยกเว้นที่เป็นทหารบก ทหารเรือ และไฟรัในมณฑลกรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี และปราจิณบุรี ยังให้เป็นไปตามแบบเก่า

๘. การเปลี่ยนแปลงหลักเกณฑ์บุคคลเป็นไฟรั (พ.ศ. ๒๔๔๒)

เดิมการกำหนดว่าบุคคลใดเป็นฉกรรจ์ก็มีความแตกต่างกันระหว่างหัวเมืองชั้นในกับหัวเมืองชั้นนอก โดยให้หัวเมืองชั้นในกำหนดฉกรรจ์โดยถือความสูง ๒ ศอกคืบเสมอไหล่ ทำให้บางคนรูปร่างใหญ่ก็จะเป็นฉกรรจ์ตั้งแต่อายุ ๑๔ หรือ ๑๕ ปี แต่บางคนรูปร่างเล็ก กว่าจะเป็นฉกรรจ์ก็ล่าช้าจนอายุ ๑๙,๒๐ หรือ ๒๑ ปี ส่วนในหัวเมืองชั้นนอกกำหนดโดยอายุ คือ ๑๘ ปีถึงเป็นฉกรรจ์ นอกจากนี้การปลดชราภก็มีความแตกต่างกันคือ ในหัวเมืองชั้นในกำหนดที่อายุ ๗๐ ปี แต่ในหัวเมืองชั้นนอกกำหนดที่อายุ ๖๐ ปี ทำให้ไฟรัหลวงทำงานยาวนานแตกต่างกัน

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศ “กำหนดอายุบุคคลที่เปนฉกรรจ์แลปลดชรา รัตนโกสินทรศก ๑๑๘” เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๒ กำหนดการเป็นฉกรรจ์ของผู้ชายที่จะถูกสักเลกชั้นทะเบียนเมื่ออายุ ๑๘ ปี และปลดชราเมื่ออายุ ๖๐ ปี ทั่วราชอาณาจักร^{๔๕} ซึ่งทำให้ไฟรัทุกคนมีความเท่าเทียมกันในการรับราชการ

๙. การเปลี่ยนแรงงานเกณฑ์เป็นแรงงานจ้าง (พ.ศ. ๒๔๔๓)

ปัญหาของระบบไฟรัที่เกิดขึ้นในหลายมณฑล เช่น นครสวรรค์ พิษณุโลก ตะวันตกเฉียงเหนือ คือ เมื่อทางราชการเกณฑ์คนมาทำงานพิเศษนอกเหนือจาก

^{๔๔} เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๗ กฎหมาย ร.ศ.๑๑๘ - ๑๑๙, หน้า ๖๙.

^{๔๕} เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๗, หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

การมารับราชการ ปรากฏว่าราษฎรหลบหลีกไม่ยอมมาทำงานเกณฑ์ เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตรา “พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ รัตนโกสินทรศก ๑๑๙” เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ให้เก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์หรือไพร่หลวงคนละ ๔ บาทต่อไป ยกเลิกไพร่ส่วยให้จ่ายเงินแทนเมื่อจ่ายเงินค่าราชการแล้ว ให้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานของไพร่หลวง ยกเว้นงานเกณฑ์นั้นเป็นประโยชน์ต่อราษฎรเอง หรือเป็นงานเร่งด่วน เช่น จับผู้ร้าย การสงคราม และเป็นงานราชการที่ให้ค่าจ้างตามอัตรา^๗

ต่อมาในวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ค.ศ. ๑๙๐๑) ได้มีการประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง รัตนโกสินทรศก ๑๑๙”^๘ เพื่อที่จะใช้ทั่วทุกมณฑลว่า ตั้งแต่บัดนี้ต่อไป การเกณฑ์ราษฎรตลอดจนพาหนะเพื่อช่วยงานราชการยังมีความจำเป็น แต่ต้องให้ค่าจ้างตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการก็ให้ลดเงินค่าส่วยหรือค่าราชการจากค่าจ้างได้

๑๐. การประกาศใช้พระราชบัญญัติเบี้ยบ้านาญ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

แต่เดิมมาข้าราชการเลี้ยงดูตนเองและครอบครัว โดยที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด เงินปี ได้รับพระราชทานไพร่สม และกำหนดให้ควบคุมดูแลไพร่หลวง ซึ่งข้าราชการอาจใช้แรงงานจากไพร่หลวงได้ตามสมควร แต่เมื่อการมีไพร่สมกลายเป็นภาระ มีการเปลี่ยนแปลงในการควบคุมดูแลไพร่หลวง ตลอดจนได้รับพระราชทานเงินเดือนประจำ นับแต่มีการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ ทำให้ข้าราชการไม่ได้รับพระราชทานไพร่สมหรือได้น้อยลง แต่การยกเลิกไพร่สมของมุลนายทั้งหมดน่าจะเกี่ยวข้องกับการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติเบี้ยบ้านาญ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐” ประกาศเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๔^๙ เพราะทรงเห็นว่า “ข้าราชการทุกวันนี้มีหน้าที่ต้องรับราชการเต็มกำลังแลเวลา ไม่มีใครมีโอกาศที่จะได้ประกอบการสะสมทรัพย์สมบัติไว้เลี้ยงตนเมื่อแก่ชราหรือทุพพลภาพ”

^๗ เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๗, หน้า ๒๙๑ - ๒๙๗.

^๘ เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๗, หน้า ๕๒๘ - ๕๓๐.

^๙ เพิ่งอ้าง เล่ม ๑๘, หน้า ๑๘๕ - ๑๙๗.

จึงพระราชทานบำเหน็จบำนาญแก่ข้าราชการตามหลักเกณฑ์ที่ได้กำหนดไว้ ดังนั้นพระราชบัญญัติเบี้ยบำนาญ ร.ศ. ๑๒๐ จึงน่าจะหมายถึงการสิ้นสุดการมีไพร่สมของมูลนาย พร้อมๆ กับการสิ้นสุดของไพร่หลวง ไพร่ส่วย ที่เสียเงินค่าราชการแทนการรับราชการในระยะเวลาเดียวกัน

ดังนั้น พ.ศ. ๒๔๔๔ จึงเป็นปีที่ไพร่หรือราษฎรทั้งหลายมีความเท่าเทียมกันในการเสียเงินค่าราชการไม่เกิน ๖ บาทต่อปี และไม่ต้องมารับราชการหรือเข้าเดือนเหมือนดังที่เป็นมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

การเปลี่ยนแปลงทั้งหลายดังที่กล่าวมา จึงเป็นขั้นตอนที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นทั้งมีการวางแผนหรือดำเนินการตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง แต่ที่แน่ชัดก็คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการเพื่อยกเลิกระบบไพร่ได้อย่างเรียบร้อยเป็นที่พอใจของทุกฝ่าย ทำให้ไพร่ถูกปลดปล่อยเป็นสามัญชนที่ไม่ต้องถูกสักข้อมือ ไม่ต้องมารับราชการปีละ ๓ เดือน หรือ ๑ เดือนแล้วแต่กรณีเป็นเวลาหลายสิบปี สามารถย้ายถิ่นฐานเพื่อการประกอบอาชีพตามต้องการได้ มีโอกาสมากขึ้นในการเลื่อนฐานะทางสังคม หน้าที่ที่จะต้องตอบแทนต่อบ้านเมืองก็เพียงแต่เสียเงินค่าราชการคนละ ๖ บาทต่อปี อย่างไรก็ตาม ๒ ปีต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปรับอัตราเงินค่าราชการใหม่ ให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและรายได้ของราษฎรที่มีความแตกต่างกัน โดยสูงสุดยังคงให้เสียปีละ ๖ บาท แต่ได้ลดลงในบางท้องที่ เช่น อำเภอหน้าป่าด จังหวัดอุดรดิตถ์ ให้จ่ายคนละ ๒ บาทต่อปี อำเภอหนองหลวง จังหวัดอุทัยธานี ให้จ่ายคนละ ๔ บาทต่อปี สำหรับรายได้จากเงินค่าราชการก็เพิ่มอย่างชัดเจนนับแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นต้นมา เมื่อเปรียบเทียบกับรายได้ส่วนอื่นๆ ของอาณาจักร

รายได้จากเงินค่าราชการ

พ.ศ.	เงินค่าราชการ/บาท (ประมาณ)	ร้อยละของ รายได้ทั้งหมด
๒๔๓๕	๓๔๒,๐๐๐	๒.๒๒
๒๔๓๗	๑๔๔,๐๐๐	๐.๘๓
๒๔๓๙	๕๕๘,๐๐๐	๒.๗๐
๒๔๔๑	๑,๐๖๒,๐๐๐	๓.๗๓
๒๔๔๓	๒,๓๔๓,๐๐๐	๖.๕๘
๒๔๔๕	๓,๙๘๑,๐๐๐	๑๐.๐๘
๒๔๔๗	๓,๑๘๐,๐๐๐	๖.๙๑

ที่มา : อัญชลี สุสายัณห์, อ้างแล้ว, หน้า ๒๘๔.

จะเห็นได้ว่า รายได้จากเงินค่าราชการเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนใน พ.ศ. ๒๔๔๓ และสูงสุดถึงร้อยละ ๑๐.๐๘ ของรายได้ทั้งหมดใน พ.ศ. ๒๔๔๕ หรือ ๑ ปี หลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๐

หน้าที่ของราษฎรที่มีต่อบ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๘ เมื่อมีการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔”^{๔๐} ให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ ๑๘ ปี รับราชการในกองประจำการมีกำหนด ๒ ปี และปลดไปอยู่ในกองหนุน...ผู้ที่ได้รับราชการทหารในกองประจำการแล้ว...ให้ผู้นั้นพ้นจากที่จะต้องเสียเงินค่าราชการอย่างใดๆ จนตลอดชีวิต” ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงเป็นปีที่มีความสำคัญอีกปีหนึ่งของชาวไทยทั้งหมด

^{๔๐} เฟื่องอ้าง เล่ม ๒๐ กฎหมาย ร.ศ. ๑๒๔, หน้า ๓๐๒

สู่สามัญชนคนไทย

เส้นทางของการเปลี่ยนแปลงจากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน นับได้ว่าเป็นเส้นทางที่ยาวไกล และภาระหน้าที่ของไพร่ฟ้าก็ได้เปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ เมื่อระบบไพร่เป็นไปอย่างสมบูรณ์แบบ ในช่วงกลางสมัยอยุธยา ไพร่ฟ้าทั้งหลายต้องอยู่ในสถานะใดสถานะหนึ่ง คือ เป็นไพร่หลวง หรือเป็นไพร่สม ไพร่หลวงต้องรับราชการหรือเข้าเดือน แต่สามารถเสีย “ส่วย” หรือ เงินแทนการรับราชการได้ ส่วนไพร่สมรับใช้เฉพาะมูลนายของตน

เมื่อระบบไพร่ถูกยกเลิกไปใน พ.ศ.๒๔๔๔ สามัญชนคนไทยมีอิสระเสรีมากขึ้น แต่ภาระหน้าที่ในฐานะราษฎรยังมีอยู่ โดยใน พ.ศ.๒๔๔๔ มีหน้าที่เป็นทหารเกณฑ์ ๒ ปี เมื่อปลดประจำการก็ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการอีกต่อไป สำหรับเงินค่าราชการนั้น ใน พ.ศ.๒๔๖๒ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ.๒๔๕๓-๒๔๖๘) ได้เปลี่ยนชื่อเป็น เงินรัชชูปการ (หมายถึงเงินช่วยราชการแผ่นดิน) เก็บจากชายฉกรรจ์ อายุระหว่าง ๑๘-๖๐ ปี ที่ไม่ได้เป็นทหารเกณฑ์ และมีอัตราสูงสุดไม่เกิน ๖ บาท เหมือนเดิม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ.๒๔๖๘-๒๔๗๗) ทรงเปลี่ยนแปลงบางประการเกี่ยวกับเงินรัชชูปการ เช่น เก็บจากชายฉกรรจ์อายุ ๒๐ ปี ขึ้นไป หรือ อายุ ๑๗ ปี ขึ้นไป ถ้าเป็นผู้แต่งงานแล้ว เงินรัชชูปการถูกยกเลิกใน พ.ศ.๒๔๘๒ สมัยรัฐบาลพันเอกหลวงพิบูลสงคราม (ต่อมา คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม) โดยราษฎรทั้งหลายจะเสียเงินช่วยราชการแผ่นดินในรูปภาษีเงินได้ หรือภาษีอย่างอื่น และการเป็นทหารเกณฑ์ในเวลา ๒ ปี ดังนั้น ภาระหน้าที่ของการเป็นพลเมืองก็ยังมีต่อไป ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดา และเป็นสากล เพราะทุกคนต้องมีภาระหน้าที่ต่อชาติบ้านเมือง

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กฎหมายตราสามดวง ๕ เล่ม, กรุงเทพฯ:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕- ๒๕๐๖.
- ขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์ สมัยสุโขทัย, กรุงเทพฯ : องค์การค้าของ
คุรุสภา, ๒๕๓๐.
- _____ , ฐานันดรไพร่, กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ ๑๙๙๙, ๒๕๔๒.
- ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม,
กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ม.ป.ป.
- แซรวาส, นิโกลาส์, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักร
สยาม, สันต์ ท.โกมลบุตร แปล, กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา, ประชุมปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ๒๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๑๙.
- แน่น้อย ดิตติรานนท์, ระบบไพร่ : ผลกระทบต่อการเมือง การปกครองของ
ไทย, ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, ๒๕๓๔.
- ประเสริฐ ฉนกร, สารนิพนธ์ ประเสริฐ ฉนกร, นิยะดา เหล่าสุนทร
บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑.
- _____ , มังรายศาสตร์, กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑.
- ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวง
ประเสริฐฯ และฉบับกรมพระปรมาธิบดีฯ) และพงศาวดารเหนือฯ
เล่ม ๑, กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๕๓,
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖.

ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ศิลาลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช หลักที่ ๑ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๖.

, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๘.

รัตนัญญัติ, หลวง (ผู้รวบรวม), กฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิตติ ติงศกัทธิ์ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๔๐, กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, ๒๕๔๑

ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ ๒ เล่ม, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

วุฒิชัย มูลศิลป์, “เข้าเดือน ออกเดือน” และ “เงินค่าราชการ ; เงินรัฐชูปการ” สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๒ อักษร ช-จ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕, หน้า ๔๑ - ๔๒ และ ๑๗๔ - ๑๗๖

เวลส์, ควอริช, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ แปล, กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๙.

เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ (ผู้รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑ - ๒๓, กรุงเทพฯ : เดลิเมลล์, ๒๔๗๗.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๑๖, ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรุงบุญมี แปล, กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘

Bradley, D.B., หนังสืออักษราภิธานศรรัง : Dictionary of the Siamese Language, Bangkok, 1873. พิมพ์ซ้ำโดยองค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

วารสาร

สายชล วรณรัตน์, “เศรษฐกิจและสังคมไทยในปลายสมัยอยุธยา” วารสาร
ธรรมศาสตร์, ๑๑ (๓) กันยายน ๒๕๒๕, หน้า ๖ - ๔๐.

ปริญญาณีพนธ์

สมศักดิ์ มหาทรัพย์สกุล, การเก็บเงินรัชชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย
ระหว่าง พ.ศ.๒๔๔๕ - ๒๔๘๒, ปริญญาณีพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๔. (อัดสำเนา)

อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคม
ไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์
อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔. (อัดสำเนา)